

Radosław Gaziński

Wartość historyczna i naukowa akt powstałych do 1945 roku a przechowywanych w archiwum gorzowskim

Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny 2/6, 23-29

1999

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

NADWARCIAŃSKI ROCZNIK
HISTORYCZNO-ARCHIWALNY
NR 6/2

Radosław Gaziński
Szczecin

**Wartość historyczna i naukowa akt powstałych do 1945 roku
a przechowywanych w archiwum gorzowskim.**

Obecny obszar działania Gorzowskiego Oddziału Archiwum Państwowego w Szczecinie obejmuje teren województwa gorzowskiego wydzielonego w 1975 roku z województw szczecińskiego i zielonogórskiego. Większość powierzchni województwa gorzowskiego to tereny historycznej Nowej Marchii, a następnie Wschodniej Brandenburgii. Na wspomnianym obszarze nie powstało w XIX bądź I połowie XX wieku żadne archiwum historyczne, a akta ze wspomnianych ziem (podobnie jak z całej Brandenburgii) przekazywano do archiwów berlińskich. Sytuacja ta zaważyła w sposób decydujący na zasobie, wytworzonym do 1945 roku, a przechowywanym obecnie w archiwum gorzowskim. Do gorzowskiej filii, wówczas archiwum w Poznaniu (lata 1950-1953), a następnie w Zielonej Górze (lata 1954-1979) zaczęły już na początku lat 50 napływać materiały zastane przez polską administrację w poszczególnych urzędach, sądach, czy też magistratach.¹ Taki sposób archiwizacji akt powstałych przed 1945 rokiem spowodował, że w placówce gorzowskiej nie znajdziemy materiałów po instytucjach działających na szczeblu rejencji (Rejencja Frankfurcka), bądź też prowincji (Brandenburgia). Mimo to w Gorzowie Wlkp. przechowywane są obecnie bardzo interesujące akta przydatne do poznania dziejów regionalnych, ważnych jak sądzę, dla miejscowej społeczności.

Cały gorzowski zasób wytworzony do 1945 roku można podzielić na cztery podstawowe grupy rzeczowe. Pierwszą tworzą akta administra-

¹ D. A. R y m a r, *Dzieje i zasób gorzowskiego archiwum*, [w:] *Skarby gorzowskiego archiwum*, Szczecin-Gorzów Wlkp. 1998, s. 1-4 oraz tegoż: *Oddział Archiwum państwowego w Gorzowie w latach 1950-1993*, *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny*, nr 1, 1994, s. 5-19.

cji państwowej zarówno ogólnej, jak i specjalnej. Administrację ogólną reprezentują jedynie szczątkowo zachowane archiwalia urzędów szczebla powiatowego, a mianowicie starostw (landratur) w: Międzyrzeczu, Skwierzynie i Strzelcach Krajeńskich.² Posyty wchodzące w skład wymienionych wyżej landratur, ze względu na stan zachowania poszczególnych zespołów, tylko częściowo oraz w ograniczonym zakresie ukazują działalność administracji powiatowej, jej zadania i znaczenie w skali całego kraju. Jednak na wspomniane materiały należy zwrócić baczną uwagę, ponieważ waga władzy landrata, reprezentanta państwa w terenie, polegała na tym, że wpływał on na wszystkie dziedziny życia w powiecie. Wśród akt administracji specjalnej największą podgrupę stanowią materiały (księgi urodzin, małżeństw i zgonów) pozostałe po działalności 142 urzędów stanu cywilnego z obszaru Wschodniej Brandenburgii.³ Księgi USC mają kolosalne znaczenie przy prowadzeniu wszelkich badań genealogicznych i demograficznych. Ich analiza pozwala bowiem na określenie ruchu ludności oraz jej struktury zawodowej i wyznaniowej. W omawianej grupie — administracji specjalnej, wyraźnie wyróżniają się również archiwalia urzędów katastralnych w: Gorzowie Wlkp., Międzyrzeczu i Skwierzynie⁴ oraz nadleśnictw w: Brójcach i Wilanowie.⁵ Akta urzędów katastralnych stanowią poważną bazę źródłową do dziejów gorzowskich wsi i miast w XIX i XX wieku. Na ich podstawie można uzyskać szereg cennych informacji dotyczących: własności, granic nieruchomości, podziału i typów budynków, wysokości podatków, klasy ziemi i sposobów jej użytkowania. Integralną część archiwaliów katastralnych stanowią mapy będące bezcennym źródłem przy badaniach stosunków wiejskich, rozwoju gospodarczo-urbanistycznego

² Starostwo Powiatowe w Międzyrzeczu (Landratsamt Meseritz), lata 1863-1944, 8 j.a., 0,15 m.b., Starostwo Powiatowe w Skwierzynie (Landratsamt Schwerin a. Warthe), lata 1839-1940, 10 j.a., 0,25 m.b. oraz Starostwo Powiatowe w Strzelcach Krajeńskich (Landratsamt Friedeberg/Neumark), lata 1811-1944, 203 j.a., 3,9 m.b.

³ Łącznie wszystkie USC z lat 1874-1945 liczą 4688 j.a., 72,8 m.b. Porównaj także: D. A. R y m a r: *Spis ksiąg pruskich urzędów stanu cywilnego w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie Oddział w Gorzowie Wlkp. Stan na 30 listopada 1996 r.*, Szczeciński Informator Archiwalny, nr 10, 1996, s. 109-142.

⁴ Urząd Katastralny w Gorzowie Wlkp. (Katasteramt Landsberg a. Warthe), lata 1784-1937, 3366 j.a., 23 m.b., Urząd Katastralny w Międzyrzeczu (Katasteramt Meseritz), lata 1865-1896, 268 j.a., 1,5 m.b., Urząd Katastralny w Skwierzynie (Katasteramt Schwerin), lata 1793-1943, 178 j.a., 1,5 m.b.

⁵ Nadleśnictwo w Brójcach (Oberförsterei Brätz), lata 1836-1945, 476 j.a., 9,2 m.b., Nadleśnictwo w Wilanowie (Oberförsterei Wildenow), lata 1847-1942, 165 j.a., 1,5 m.b.

miał i wsi oraz stanu krajobrazu. Natomiast materiały pozostałe po działalności nadleśnictw pokazują, chociaż w skali wycinkowej, problemy zagospodarowania lasów, walkę o ich rozszerzenie, a także o polepszenie kultur leśnych. Ponadto część archiwaliów nadleśnictw stanowią posyty mówiące o pozyskiwaniu drewna oraz ochronie zwierzyny leśnej. Do akt administracji specjalnej należy także zaliczyć będące w gestii państwa urzędy: Budownictwa Wodnego w Gorzowie Wlkp., Dróg Wodnych w Drezdenku, Budownictwa Melioracyjnego w Gorzowie Wlkp., Telegraficzno-Budowlany w Gorzowie Wlkp., wreszcie Dyрекcję Poczty we Frankfurcie n. Odrą.⁶ Wspomniane wyżej specjalistyczne urzędy reprezentowały ściśle określone wycinki działalności państwa. Badacz zajmujący się na przykład regulacją Odry, Warty i Noteci, budową wałów i śluz, pracami pogłębiarskimi na rzekach, usuwaniem przeszkód nawigacyjnych powinien zainteresować się aktami urzędów: Budownictwa Wodnego w Gorzowie Wlkp. oraz Dróg Wodnych w Drezdenku. Problemy melioracji dolin rzecznych zachowały się na kartach gorzowskiego Urzędu Budowlano-Melioracyjnego. Natomiast chcąc zapoznać się z rozwojem połączeń telegraficznych oraz dziejami poczty na interesującym nas terenie należy zwrócić się do materiałów Urzędu Telegraficzno-Budowlanego, bądź dyrekcji poczty. Osobnej wzmianki wymaga, będący również w gestii państwa, szpital psychiatryczny w Międzyrzeczu⁷. Zachowane tu archiwalia zawierają bardzo ważne informacje o eutanazjach popełnianych przez hitlerowców w czasie II wojny światowej.

Drugą ze wspomnianych wyżej grup rzeczowych tworzą materiały wymiaru sprawiedliwości i notariatów. W posiadaniu archiwum gorzowskiego znajdują się obecnie archiwalia Sądu Krajowego w Międzyrzeczu oraz Sądu Powiatowego w Strzelcach Krajeńskich.⁸ Zarówno w ak-

⁶ Urząd Budownictwa Wodnego w Gorzowie Wlkp. (Wasserbauamt Landsberg a. Warthe), lata 1810-1943. 792 j.a., 12,5 m.b., Urząd Dróg Wodnych w Drezdenku (Wasserstrassenamt Driesen), lata 1883-1944. 677 j.a., 10,06 m.b., Urząd Budownictwa Melioracyjnego w Gorzowie Wlkp. (Meliorationbauamt Landsberg a. Warthe), lata 1907-1943. 129 j.a., 1,3 m.b., Urząd Telegraficzno-Budowlany w Gorzowie Wlkp. (Telegraphenbauamt Landsberg a. Warthe), lata 1918-1939. 46 j.a., 0,66 m.b., Naczelna Dyrekcja Poczty we Frankfurcie n. Odrą (Oberpostdirektion Frankfurt a. Oder), lata 1852-1928. 25 j.a., 0,6 m.b.

⁷ Szpital dla Nerwowo i Psychiczenie Chorych w Międzyrzeczu-Obrzycy (Provinzial Heil und Pflege Anstalt zu Meseritz-Obrwalde), lata [1834] 1904-1945. 4626 j.a., 16 m.b.

⁸ Sąd Krajowy w Międzyrzeczu (Landesgericht Meseritz), lata 1802-1945. 1102 j.a., 12,5 m.b., Sąd Powiatowy w Strzelcach Krajeńskich (Kreisgericht Friedeberg/Neumark), lata 1812-1864. 22 j.a., 0,5 m.b.

tach sądu krajowego, jak i powiatowego trafiamy na liczne sprawy cywilne i karne, a także na ustawodawstwo rozwodowe. W sumie archiwalia te dają pogląd na ustrój państwa i rozwój niezależnego sądownictwa w Prusach II połowy XIX i w XX wieku. Wśród materiałów sądowych zdecydowanie przeważają akta sądów najniższej instancji, a mianowicie sądów obwodowych w: Dreźnie, Gorzowie Wlkp., Międzychodzie, Międzyrzeczu, Ośnie Lubuskim, Słońsku, Sulęcinie i Trzcielu.⁹ Dość dobrze zachowane zespoły sądów obwodowych, zawierające między innymi testamenty, spuścizny, księgi gruntowe oraz metrykalne¹⁰, stanowią dziś kapitalny materiał wskazujący na zamożność, strukturę oraz mobilność społeczeństwa pruskiego w II połowie XIX i w XX wieku. Wszystkie przechowywane w Gorzowie Wlkp. zespoły sądowe oddają również organizację sądownictwa na omawianych ziemiach w XIX i XX wieku. Szeroko pojęty wymiar sprawiedliwości reprezentują także archiwalia notariuszy działających na terenie: Gorzowa Wlkp., Dreznka, Trzciela i Międzyrzecza.¹¹ Ich materiały są uzupełnieniem dokumentacji sądowej, wskazując przede wszystkim na własność należącą do poszczególnych osób.

Trzecia grupa rzeczowa łączy w swym składzie zarówno akta organizacji wyznaniowych, jak i instytucji oświatowych, co w strukturze organizacyjnej państwa pruskiego było rzeczą naturalną. Na materiały pozwalające badać losy kościoła protestanckiego we Wschodniej Brandenburgii składają się przede wszystkim akta superintendentur w: Gorzowie Wlkp., Międzyrzeczu, Ośnie Lubuskim, Strzelcach Krajeń-

⁹ Sąd Obwodowy w Dreźnie (Amtsgericht Driesen), lata 1688-1944, 12762 j.a., 250 m.b., Sąd Obwodowy w Gorzowie Wlkp. (Amtsgericht Landsberg a. Warthe), lata 1602-1945, 14466 j.a., 250 m.b., Sąd Obwodowy w Międzychodzie (Amtsgericht Birnbaum), lata 1800-1919, 2495 j.a., 11 m.b., Sąd Obwodowy w Międzyrzeczu (Amtsgericht Meseritz), lata 1793-1944, 8957 j.a., 85 m.b., Sąd Obwodowy w Ośnie Lubuskim (Amtsgericht Drossen), lata 1725-1944, 2730 j.a., 40 m.b., Sąd Obwodowy w Słońsku (Amtsgericht Sonnenburg), lata 1748-1944, 576 j.a., 9,4 m.b., Sąd Obwodowy w Sulęcinie (Amtsgericht Zielenzig), lata 1767-1944, 231 j.a., 7,7 m.b., Sąd Obwodowy w Trzcielu (Amtsgericht Tirschüegel), lata 1785-1944, 6118 j.a., 55 m.b.

¹⁰ S. J a n i c k a, T. K u c i a k, D. A. R y m a r, *Spis ksiąg metrykalnych i ich duplikatów w zasobie Oddziału Archiwum Państwowego w Gorzowie Wlkp.*, Szczeciński Informator Archiwalny, nr 8, 1993, s.69-135.

¹¹ Zachowały się materiały po 27 notariuszach pracujących w latach 1815-1942 w Gorzowie Wlkp. (1581 j.a., 24 m.b.), 10 notariuszach pracujących w latach 1827-1933 w Dreźnie (305 j.a., 6,55 m.b.) oraz działających w latach 1825-1938 w Międzyrzeczu i Trzcielu (299 j.a., 6,2 m.b.).

skich i Sulęcinie¹² oraz parafii protestanckich w: Brójcach, Dobiegniewie i Ośnie Lubuskim.¹³ Zarówno w aktach superintendentur, jak i parafii spotykamy zalecenia konsystorza ewangelickiego, wiadomości o nowych przepisach liturgicznych, kandydatach na stanowiska duchowne oraz procedurze ich wprowadzania na parafie. Interesujące są ponadto materiały dotyczące wizytacji i remontów poszczególnych kościołów, czuwania nad czystością życia duchowieństwa oraz informacje o nadzorze nad szkolnictwem. Poza kościołem protestanckim w archiwum gorzowskim zachowały się jedynie resztki archiwaliów gminy żydowskiej w Strzelcach Krajeńskich.¹⁴ Bardzo wąta jest podgrupa akt oświatowych reprezentowanych jedynie przez: Powiatową Inspekcję Szkolną w Strzelcach Krajeńskich oraz męską szkołę średnią w Międzyrzeczu i podstawową w Brójcach.¹⁵ Szczątkowo zachowane materiały dotyczące szkolnictwa pozwalają wyłącznie na wycinkowe i wybiórcze poznanie jego problemów.

Bezwzględnie najciekawszą (czwartą) grupę materiałów stanowią akta administracji samorządowej. Wśród nich zdecydowanie dominują akta zarówno zachodniowielkopolskich, jak i wschodniobrandenburskich miast: Brójec, Drezdenka, Frankfurtu n. Odrą, Kostrzyna, Międzyrzecza, Ośna Lubuskiego, Pszczewa, Skwierzyny, Strzelec Krajeńskich oraz Trzciela.¹⁶ Akta miejskie zachowane w różnym stopniu

¹² Superintendtura w Gorzowie Wlkp. (Superintendentur Landsberg a. Warthe), lata 1551-1932, 317 j.a., 5.2 m.b., Superintendtura w Międzyrzeczu (Superintendentur Meseritz), lata 1776-1942, 168 j.a., 3.4 m.b., Superintendtura w Ośnie Lubuskim (Superintendentur Drossen), lata 1814-1899, 4 j.a., 0.1 m.b., Superintendtura w Strzelcach Krajeńskich (Superintendentur Friedeberg/Neumark), lata 1685-1916, 12 j.a., 0.3 m.b., Superintendtura w Sulęcinie (Superintendentur Zielenzig), lata 1806-1914, 11 j.a., 0.6 m.b. 2

¹³ Akta parafii w Brójcach (Pfarramt Brätz), lata 1814-1944, 43 j.a., 0.5 m.b., Akta parafii w Dobiegniewie (Pfarramt Woldenberg/Neumark), lata 1699-1931, 180 j.a., 1.5 m.b., Akta parafii w Ośnie Lubuskim (Pfarramt Drossen), lata 1840-1932, 326 j.a., 1.3 m.b. Dodatkowo w zasobie gorzowskiego archiwum zachował się także Zbiór Szczątków Parafii Ewangelickich z lat 1643-1945, liczący 110 j.a., co stanowi 3.4 m.b.

¹⁴ Gmina Żydowska w Strzelcach Krajeńskich (Judischegemeinde Friedeberg/Neumark), lata 1907-1939, 4 j.a., 0.07 m.b.

¹⁵ Powiatowa Inspekcja Szkolna w Strzelcach Krajeńskich (Kreissschulinspektion Friedeberg/Neumark), lata 1771-1919, 54 j.a., 0.7 m.b., Męska Szkoła Średnia w Międzyrzeczu (Knaben Mittelschule zu Meseritz), lata 1925-1934, 3 j.a., 0.05 m.b., Szkoła Podstawowa w Brójcach (Grundschule zu Brätz), lata 1929-1944, 2 j.a., 0.02 m.b.

¹⁶ Akta miasta Brójce (Magistrat Brätz), lata 1793-1995, 1785 j.a., 29 m.b., Akta miasta Drezdenka (Magistrat Driesen), lata [1317] 1720-1935, 2413 j.a., 32 m.b.,

stanowią podstawę wiedzy o ustroju miast, ich rozwoju ekonomicznym, demograficznym i cywilizacyjnym. Zawierają przede wszystkim informacje o organizacji władz miejskich (radzie miejskiej i wyborach do niej, magistracie oraz roli burmistrza), wiadomości o poszczególnych dziedzinach gospodarki miasta (rolnictwie, rzemiośle, handlu i przemyśle), a także o wyglądzie ówczesnych ośrodków (wodociągi, kanalizacja, stan budynków, ulic i oświetlenia). Wiele poszytów dotyczy dnia codziennego mieszkańców miast, ich pracy, stanu zdrowotnego, życia rodzinnego, społecznego i kulturalnego. Nie ulega wątpliwości, że koronnym zespołem miejskim przechowywanym w Gorzowie, a jednocześnie najciekawszym w całym archiwum są: Akta miasta Gorzowa Wlkp.¹⁷ Ten dobrze zachowany zespół aktowy pozwala na precyzyjne odtworzenie szerokiej i barwnej panoramy dziejów miasta. Gorzów Wlkp. posiada bowiem nie tylko kolekcję dokumentów pergaminowych, ale również liczne materiały ukazujące na przestrzeni wieków jego organizację wewnętrzną, powiązania polityczne, stan gospodarki oraz poziom życia ludności. Wśród gorzowskich akt znajdujemy często prawdziwe skarby. Jednym z nich jest poszyt ukazujący okoliczności, w jakich wprowadzono w mieście zakaz importu szwedzkiego żelaza i wyrobów metalowych (1779 rok). Przy tej okazji wyliczeni zostali rzemieślnicy pracujący wówczas w Gorzowie w branży metalowej oraz wielkość posiadanych przez nich zapasów żelaza.¹⁸ Inna tego typu jednostka obrazuje proces wprowadzania na terenie miasta obowiązku picia kawy zbożowej zamiast naturalnej.¹⁹ Skupia się tu jak w soczewce cała merkantylna polityka królów pruskich dążących w tym wypadku do ograniczenia importu ziarna kawowego, co miało przyczynić się do utrzymania dodatniego bilansu handlowego XVIII-wiecznych Prus. Warto w tym miejscu przytoczyć jeszcze dwa poszyty dotyczące zakładania plantacji tytoniowych w okolicy miasta oraz obrazujące walkę władz centralnych i prowincjonalnych ze

Akta miasta Frankfurtu n. Odrą (Magistrat Frankfurt a. Oder), lata 1849-1944, 144 j.a., 2,3 m.b., Akta miasta Kostrzyna (Magistrat Küstrin), lata 1696-1703, 1 j.a., 0,05 m.b., Akta miasta Międzyrzecza (Magistrat Meseritz), lata 1548-1945, 1944 j.a., 27 m.b., Akta miasta Osna Lubuskiego (Magistrat Drossen), lata 1652-1943, 575 j.a., 9,5 m.b., Akta miasta Pszczewa (Magistrat Betsche Stadt), lata 1800-1942, 975 j.a., 14,5 m.b., Akta miasta Skwierzyny (Magistrat Schwerin), lata 1690-1868, 194 j.a., 5,45 m.b., Akta miasta Strzelec Krajeńskich (Magistrat Friedeberg/Neumark), lata 1730-1804, 7 j.a., 0,3 m.b., Akta miasta Trzciela (Magistrat Tirschtiegel), lata 1730-1942, 258 j.a., 6,5 m.b.

¹⁷ Akta miasta Gorzowa Wlkp. (dalej: AMG), lata 1316-1945, 14821 j.a., 250 m.b.

¹⁸ AMG sygn. 2565.

¹⁹ AMG sygn. 2560.

zorganizowaną kontrabandą o pełną kontrolę handlu tytoniowego.²⁰ Archiwalia miejskie uzupełniają szczątki materiałów wytworzonych przez cechy działające na terenie Gorzowa Wlkp., Strzelec Krajeńskich i Ośna Lubuskiego.²¹ Odnoszą się one do rozwoju rzemiosł we wspomnianych miastach, przez co uzupełniają akta gospodarcze zachowane w poszczególnych magistratach.

²⁰ AMG sygn. 2618, 2619.

²¹ Cechy miast zbiór szczątków z lat 1737-1935. 63 j.a., 0.2 m.b.